

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ

В. В. Доценко

**ЗООПСИХОЛОГІЯ
ТА ПОРІВНЯЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ
Навчальний посібник**

Харків 2010

УДК 159.929(075.8)

ББК 88.22я73

Д 71

Рецензенти:

Н. С. Сігал – кандидат біологічних наук,
доцент кафедри педагогіки та психології

Харківської державної академії фізичної культури;

С. В. Харченко – кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної психології та педагогіки
навчально-наукового інституту психології, менеджменту,
соціальних та інформаційних технологій

Харківського національного університету внутрішніх справ

Затверджено Вченою радою

Харківського національного університету внутрішніх справ,
протокол № 2 від 26.02.2010

Доценко В. В.

Д 71

Зоопсихологія та порівняльна психологія : навч.
посіб. / В. В. Доценко ; МВС України, Харк. нац.
ун-т внутр. справ. – Х. : ХНУВС, 2010. – 254 с.

У навчальному посібнику розглядаються основні наукові поняття дисципліни «Зоопсихологія та порівняльна психологія». Розкриваються кардинальні проблеми психології: природа психіки й поведінки, співвідношення вродженого і набутого в онтогенезі тварин, закономірності розвитку психіки у філогенезі.

Для курсантів (слухачів) вищих навчальних закладів системи МВС України, які навчаються за напрямком підготовки 6.030102 «Психологія».

УДК 159.929(075.8)

ББК 88.22я73

© Доценко В. В., 2010

© Харківський національний університет внутрішніх справ, 2010

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
ВСТУП	8
РОЗДІЛ 1	10
ЗООПСИХОЛОГІЯ - НАУКА ПРО ПСИХІКУ ТА ПОВЕДІНКУ ТВАРИН	10
ТЕМА 1. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ, ПРЕДМЕТ, МЕТОДИ ТА ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЗООПСИХОЛОГІЇ.....	10
1.1. <i>Предмет, методи та основні теоретичні проблеми зоопсихології</i>	10
1.2. <i>Еволюція взаємовідносин людини з тваринами</i>	11
1.3. <i>Культ тварин у давніх релігіях</i>	12
1.4. <i>Уявлення про поведінку тварин у XVII–XVIII ст.</i>	14
1.5. <i>Історія становлення зоопсихології як самостійної науки</i>	16
Контрольні питання та тестові завдання для самоперевірки.....	26
ТЕМА 2. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ У ВИВЧЕННІ ПОВЕДІНКИ ТВАРИН.....	28
2.1. <i>Етологія</i>	28
2.2. <i>Фізіологія вищої нервової діяльності</i>	29
2.3. <i>Біхевіоризм, гештальтпсихологія</i>	30
Контрольні питання та тестові завдання для самоперевірки.....	32
РОЗДІЛ 2	34
ЕВОЛЮЦІЯ ПСИХІКИ	34
ТЕМА 3. КОНЦЕПЦІЯ ЛЕОНТЬЄВА – ФАБРІ	34
3.1. <i>Погляди на виникнення психіки</i>	34
3.2. <i>Концепція Леонтьєва – Фабрі</i>	36
Контрольні питання та тестові завдання для самоперевірки.....	39
ТЕМА 4. ЕЛЕМЕНТАРНА СЕНСОРНА ПСИХІКА.....	41
4.1. <i>Загальна характеристика елементарної сенсорної психіки</i> ...	41
4.2. <i>Нижчий рівень сенсорної психіки</i>	41
4.3. <i>Вищий рівень елементарної сенсорної психіки</i>	50
Контрольні питання та тестові завдання для самоперевірки.....	57
ТЕМА 5. ПЕРЦЕПТИВНА ПСИХІКА	59
5.1. <i>Загальна характеристика перцептивної психіки</i>	59
5.2. <i>Нижчий рівень розвитку перцептивної психіки</i>	60
5.3. <i>Вищий рівень розвитку перцептивної психіки</i>	74

5.4. Найвищий рівень розвитку перцептивної психіки	78
Контрольні питання та тестові завдання для самоперевірки.....	79
РОЗДІЛ 3	81
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТВАРИН.....	81
ТЕМА 6. ІНСТИНКТИВНА ПОВЕДІНКА	81
6.1. Класифікація інстинктів.....	81
6.2. Основні положення концепції К. Лоренца.....	84
6.3. Внутрішні механізми інстинктивних дій	89
6.4. Ієрархічна теорія інстинкту Н. Тінбергена	93
6.5. Методи вивчення інстинктів.....	96
6.6. Інстинкти людини	99
Контрольні питання та тестові завдання для самоперевірки.....	100
ТЕМА 7. КОМУНІКАЦІЇ ТВАРИН.....	103
7.1. Мова тварин	103
7.2. Способи комунікацій у тварин.....	106
Контрольні питання та тестові завдання для самоперевірки.....	128
ТЕМА 8. НАВЧАННЯ ТВАРИН	130
8.1. Класифікація форм навчання	130
8.2. Неасоціативне навчання.....	131
8.3. Асоціативне навчання	136
8.4. Когнітивне навчання	138
8.5. Дресування	140
Контрольні питання та тестові завдання для самоперевірки.....	143
ТЕМА 9. РОЗУМОВА ДІЯЛЬНІСТЬ. ЕЛЕМЕНТАРНЕ МИСЛЕННЯ.....	146
9.1. Мислення людини й розумова діяльність тварин.....	146
9.2. Експериментальне вивчення розумової діяльності.....	148
9.3. Порівняльне вивчення розумової діяльності тварин за допомогою методик, розроблених Л. В. Крушинським	163
9.4. Значення розумової діяльності в поведінці тварин	168
Контрольні питання та тестові завдання для самоперевірки.....	169
РОЗДІЛ 4	171
ОСНОВНІ ФОРМИ ПОВЕДІНКИ ТВАРИН.....	171
ТЕМА 10. ФОРМУВАННЯ ПОВЕДІНКИ ТВАРИН	171
10.1. Фізіологічні основи поведінки тварин	171
10.2. Складові поведінки тварин	175

10.3. Зриви вищої нервової діяльності у тварин	179
10.4. Нейрогуморальна регуляція поведінки.....	183
Контрольні питання та тестові завдання для самоперевірки.....	187
ТЕМА 11. БІОЛОГІЧНІ ФОРМИ ПОВЕДІНКИ ТВАРИН	189
11.1. Харчодобувна форма поведінки.....	189
11.2. Комфортна форма поведінки	198
11.3. Захисна форма поведінки	202
11.4. Статева форма поведінки	207
11.5. Батьківська форма поведінки	210
Контрольні питання та тестові завдання для самоперевірки.....	212
ТЕМА 12. СОЦІАЛЬНА ПОВЕДІНКА	214
12.1. Поодинокий спосіб життя	214
12.2. Структура співтовариства й механізми його підтримки.....	216
12.3. Значення агресії в підтримці структури співтовариства.....	218
12.4. Значення ритуалізації в ієрархічних відносинах	219
12.5. Групи, побудовані за принципом лідерства чи з ватажком на чолі	221
Контрольні питання та тестові завдання для самоперевірки.....	222
РОЗДІЛ 5	224
ПОРІВНЯЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ	224
ТЕМА 13. ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПСИХІКИ ЛЮДИНИ	
ТА ВИЩИХ ПРИМАТІВ	224
13.1. Предмет порівняльної психології.....	224
13.2. Еволюція психіки та антропогенез	225
13.3. Навчання мавп мовам-посередникам	232
Контрольні питання для самоперевірки.....	240
ЛІТЕРАТУРА	241
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	245
ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК.....	248

ПЕРЕДМОВА

Психіка людини не могла з'явитися раптово, вона розвивалася поступово, і її еволюцію можливо зрозуміти лише на основі дійсних знань про психічну діяльність тварин.

Ян Дембовський

Даний методичний посібник призначений для курсантів навчально-наукового інституту психології, менеджменту, соціальних та інформаційних технологій ХНУВС. Знайомство курсантів зі змістом посібника є необхідною умовою успішного засвоєння навчальної дисципліни «Зоопсихологія та порівняльна психологія», а також засобом організації самостійної роботи.

Мета навчальної дисципліни «Зоопсихологія та порівняльна психологія» – сформуванню в курсантів уявлення про становлення, розвиток і функціонування психіки на рівні тварини з метою створення необхідної основи для подальшого вивчення психології та розширення професійного світогляду майбутніх психологів.

До завдань дисципліни входить:

- вивчення закономірностей розвитку психіки тварин у філогенезі;
- розгляд співвідношення вродженого й набутого в психічному розвитку тварини шляхом вивчення її онтогенезу;
- знайомство з умовами й передумовами виникнення та розвитку психіки людини.

Навчальна дисципліна «Зоопсихологія та порівняльна психологія» входить до блоку загальнопрофесійних дисциплін Державного освітнього стандарту вищої професійної освіти за напрямком підготовки 6.030102 «Психологія». У структурі навчального процесу місце даної дисципліни визначається фундаментальною роллю, що відіграють знання про виникнення, розвиток і закономірності функціонування психічного відбиття на рівні тварин для наукового пізнання психіки людини. У курсі висвітлюються кардинальні проблеми психології: природа психіки, єдність психіки й поведінки, співвідношення вродженого й набутого в онтогенезі тварин, закономірності розвитку психіки у філогенезі.

Основна мета посібника – дати курсантам комплексне, всебічне уявлення про навчальну дисципліну «Зоопсихологія та порівняльна психологія», ознайомити з основами термінологічної, теоретичної й практичної сторін зоопсихології; надати допомогу в самостійній підготовці до семінарських занять з дисципліни; сформуванати в курсантів уміння самостійно працювати з літературою й орієнтуватися в сучасних наукових напрямках, що вивчають поведінку й психіку тварин.

У результаті засвоєння курсу «Зоопсихологія та порівняльна психологія» курсант повинен усвідомити складність організації психіки тварин; розуміти співвідношення між вродженим і набутим у психічному розвитку; знати передумови виникнення й розвитку свідомості людини.

ВСТУП

Основа сучасного вчення про поведінку тварин лежить у трьох різних галузях знань – психології, фізіології і зоології. Зоопсихологія та порівняльна психологія, еволюційний аналіз поведінки та етологія – це своєрідна комбінація трьох перерахованих дисциплін.

Зоопсихологія – це галузь психології, наука, що вивчає філогенез, онтогенез та функції психіки; психіку тварин та закономірності психічного відбиття на цьому рівні.

Предмет зоопсихології – формування поведінки і психічних процесів у тварин, розвиток поведінки в онтогенезі, значення поведінки в еволюційному процесі, біологічні передумови становлення людської свідомості.

Об'єктом зоопсихології як науки є психічна діяльність тварин, тобто весь комплекс проявів поведінки й психіки, єдиний процес психічного відбиття як продукт зовнішньої активності тварин. Особливе значення має вивчення складних форм поведінки та елементарного мислення тварин.

Основні поняття зоопсихології: психіка, поведінка і психічна діяльність тварин. *Психіка* – форма відбиття навколишнього світу, що дозволяє організму адекватно орієнтувати свою активність стосовно компонентів середовища. *Поведінка* – один із найважливіших способів активного пристосування тварин до різноманіття умов навколишнього середовища, що забезпечує виживання й успішне відтворення як окремої особини, так і виду в цілому. *Психічна діяльність тварин* – весь комплекс проявів поведінки і психіки, єдиний процес психічного відбиття як продукт зовнішньої активності тварини.

Порівняльна психологія розглядає спільні й відмінні риси в психіці тварини і людини та робить аналіз тих специфічних умов, що призводять до якісної різниці між психікою тварини та психікою людини.

На різних етапах розвитку цієї галузі психології перед нею ставилися різні завдання. У зв'язку із цим науковці дещо по-різному визначають коло проблем, що окреслює ця наука. Однією із пріоритетних думок є розуміння порівняльної психології як учення про психічні процеси у тварин різних таксономічних груп та порівняння їх між собою. У даний момент

порівняльна психологія, що є складовою частиною навчальної дисципліни «Зоопсихологія та порівняльна психологія», розглядається в еволюційному аспекті з позицій концепції О. М. Леонтєва про еволюцію психіки, доповненої К. Е. Фабрі. Також особливе місце в цій дисципліні займають порівняльні дослідження психіки та поведінки тварин і людини.

У наш час дані зоопсихології, порівняльні дослідження психіки та поведінки тварин і людини перетворилися на міждисциплінарну наукову галузь (поряд із психологією – етологія, соціобіологія, антропологія тощо). Вони допомагають загальній психології виявляти закономірності походження й розвитку свідомості людини; дитячій психології – розкривати біологічні основи розвитку дитячої психіки та її генетичне коріння; педагогічній психології – створювати умови для спілкування дітей із тваринами, що має велике виховне й пізнавальне значення, адже під час такого спілкування встановлюється складний психічний контакт і взаємодія між обома партнерами, що може бути ефективно використане для розумового й морального виховання дітей.

В антропології на основі даних про вищі психічні функції тварин і особливості поведінки приматів вирішуються проблеми походження людини.

Вивчення розладів психічної діяльності тварин допомагає в медичній практиці вивчати і лікувати нервові та психічні хвороби людей.

У наш час у зв'язку з екологічними перетвореннями й різкими змінами в середовищі існування диких тварин зоопсихологічні дослідження набувають особливого значення для сільського господарства, тваринництва, рибальства, мисливського господарства і т. д. Так, наприклад, при переході до «промислового» тваринництва істотно погіршуються умови утримання тварин, необхідні для їх нормальної психічної діяльності, що спричиняє значне зменшення їхньої продуктивності (незважаючи на повноцінне задоволення всіх їхніх фізіологічних потреб). Тут завдання зоопсихологів полягає в тому, щоб відшукати можливості компенсації цих несприятливих умов і відновити нормальну поведінку тварин у нових екстремальних умовах.

Навчальне видання

Доценко Вікторія В'ячеславівна

**ЗООПСИХОЛОГІЯ
ТА ПОРІВНЯЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ**

Навчальний посібник

Редагування *Н. С. Леонова*
Комп'ютерне верстання *С. В. Гончарук*

Формат 60x84/16. Ум.друк.арк. 14,82. Тираж 100 пр. Зам. № 2010-4.

Видавець і виготовлювач –
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. 50-річчя СРСР, 27, м. Харків, 61080
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.